

ПОСТАТІ

УДК 9301:338.431:332.025.26«19/20»

В. Л. Калитвянська

УЧАСТЬ В. ДАНИЛОВА У МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ПРОЕКТАХ З АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ (КІНЕЦЬ ХХ ст. - ПОЧАТОК ХХІ ст.)

У статті проаналізовано хід виконання ряду масштабних міжнародних наукових проектів з аграрної історії. У ній висвітлено внесок видатного історика, демократа й громадсько-політичного діяча В. Данилова в організації і розвитку міжнародного співробітництва в галузі історії сільського господарства та суспільних відносин в селі. Розкрито особливості розуміння сучасним істориком значення ведення у науковий обіг нового масиву джерел з історії життя селянства першої половини ХХ ст. Показано, що громадськість і світова наука завдяки зусиллям колективу вчених, які об'єдналися навколо видатного історика-аграрника Віктора Петровича Данилова отримали доступ до великого обсягу нових документів.

Ключові слова: В. Данилов, аграрна історія, науковий аналіз, методологія, міжнародні проекти, засекречені документи, колективізація, розкуркулювання.

Актуальність теми дослідження обумовлена великим значенням міжнародних видань документів з історії селянства для розвитку аграрної історії. Дана тема ще не отримала глибокого і всебічного аналізу у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Вона викликає інтерес у плані вивчення позитивного досвіду міжнародної співпраці вчених у зазначений період. Також вона актуальна в контексті формування адекватної історичної свідомості молодих науковців на основі новітніх досягнень вітчизняної науки.

Теоретичну основу статті становлять праці низки відомих вітчизняних і зарубіжних дослідників у галузі аграрної історії, досить нового напрямку в світовій науці другої половини ХХ ст. В центрі нашої уваги є праці Віктора Петровича Данилова, автора п'яти великих монографій, трьохсот п'ятдесяти наукових статей, розділів у колективних працях, ініціатора, упорядника і редактора великої кількості публікацій, учасника і керівника загальносоюзних, загальноукраїнських та міжнародних симпозіумів, конференцій і проектів з аграрної та політичної історії Радянської Росії. Неможливо залишити поза увагою і роботи таких вітчизняних фахівців з аграрної історії як Н. Івницького, М. Вілцана, І. Зеленіна, Ю. Мошкова. Їх науковий шлях розпочався ще в радянський час, а праці стали яскравим прикладом еволюції поглядів радянських істориків під впливом зовнішніх по відношенню до науки факторів її розвитку (значних політичних змін у нашій країні) в 1990-2000-х рр.

Наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. у науковий обіг був введений величезний масив джерел з історії селянства першої половини ХХ ст. Широка громадськість і світова наука отримали доступ до більшої частини з них завдяки зусиллям колективу вчених, які об'єдналися навколо видатного історика-аграрника В. Данилова. Саме він на початку 1990-х рр. став ініціатором організації чотирьох міжнародних наукових проектів з аграрної історії ХХ ст.: «Вивчення соціальної структури радянського і пострадянського села», «Селянська революція в Росії. 1902-1922 рр.», «Радянське село 20-х - 30-х рр. очима ВЧК- ОГПУ-НКВС», «Трагедія радянського села. Колективізація і розкуркулення. 1927-1939 рр.».

Вивчення аграрної історії першої половини ХХ ст. у вітчизняній та зарубіжній історіографії здійснювалося хоча і в схожій тематиці, але різними шляхами, що багато в чому було пов'язано з умовами розвитку науки в СРСР і за кордоном. Радянські вчені завжди знаходилися під ідеологічним контролем правлячої партії. Розвиток західної науки відзначався відсутністю яскраво вираженого ідеологічного тиску, свободою наукового пошуку, і в той же час - неможливістю отримання доступу до архівних матеріалів.

Початку міжнародного наукового співробітництва сприяли наукові контакти між В. Даниловим і західними вченими (Т. Шаніним, М. Левіним та ін.), демократизація в СРСР, криза аграрної сфери економіки, яка і зумовила особливий інтерес до аграрної історії [1, 53].

В. Данилов - особистість, яка зуміла організувати міжнародні проекти виключно завдяки своєму величезному науковому авторитету серед зарубіжних дослідників.

Основними принципами роботи інтернаціонального колективу авторів стали: відмова від ідеологічного радикалізму і тенденційності в дослідженні; постійна «саморефлексивність» учасників проекту.

Досягнення високих наукових результатів стало можливим завдяки участі в роботі над проектами авторитетних фахівців у галузі аграрної історії Росії ХХ ст., таких як: В. Данилов, Т. Шанін, Н. Івницький, М. Вілцан, І. Зеленін, Ю. Мошков, С. Красильников, Р. Девіс, С. Уйткрофт, Р. Маннінг, Л. Віола, А. Берелович, Н. Верт та ін. [2, 87].

Завдяки міжнародному науковому співробітництву вітчизняна наука отримала значну кількість високопрофесійних, не стереотипно мислячих фахівців у галузі аграрної історії та соціології. У рамках роботи над проектами «Радянська село 20-30-х рр. очима ВЧК-ОГПУ-НКВД» та «Трагедія радянського села» вперше у вітчизняній історіографії в широкий науковий обіг введено величезний комплекс інформаційних матеріалів радянських спецслужб.

Учасниками даних проектів зібрано величезний фактичний матеріал, який переконливо доводив антиселянський характер аграрної політики сталінізму, що стала для радянського селянства справжньою трагедією. Автори проектів доводять, що аграрна політика сталінізму ґрунтувалася перш за все на насильстві над селянством і суперечила його корінним інтересам. Її результатом стала глибока і затяжна криза сільського господарства СРСР і остаточне утвердження сталінського режиму. У даному контексті більш зрозумілі причини краху на початку 1990-х рр. як колгоспно-радгоспної системи, створеної сталінізмом, так і всього радянського ладу [3, 8].

Таким чином, колектив авторів хотів документально показати події однієї з найбільш страхітливих хвиль масових репресій ХХ ст. Історія колективізації в колишньому СРСР тривалий час була завуальована і доступ до архівних матеріалів був обмеженим. В останнє десятиліття ХХ ст. партійні та державні архіви відкрили свої двері і величезний масив матеріалів став доступний для вчених, причому в кількостях, які значно переважали можливості індивідуального дослідника. Документи, вміщені в збірник, демонструють розвиток взаємин між селом і політичним режимом, починаючи з періоду консолідації сталінських сил наприкінці 20-х рр. і до початку Другої світової війни [2, 91].

Природно, однак, що основне місце в роботі займають документи, раніше недоступні і невідомі дослідникам. Без цих документів неможливо відтворити справжню картину подій в житті селянської країни наприкінці 20-х-30-х рр. ХХ ст. За змістом документів, виявлених та включених у томи, ми можемо виділити три тісно пов'язані між собою групи подій: перша - примусові хлібозаготівлі, що включали всі інші напрямки політики на селі та створили «надзвичайщину»; друга - боротьба з куркульством, що стала головним засобом проведення хлібозаготівель та підпорядкування селянства в цілому, і, нарешті, третя - власне колективізація, здійснювана форсованими темпами, нехтуючи можливостями кооперативного розвитку і технічного переобладнання.

У першому томі збірника документів розкривається зв'язок між хлібозаготівельною кампанією і «наступом на куркульство» в 1927-1929 рр. з переходом до масової колективізації наприкінці 1929 р. Другий том розповідає про розгортання «суцільної» колективізації і розкуркулення наприкінці 1929-1930 рр. Третій том присвячений причинам, перебігу і наслідкам Голодомору 1932-1933 рр., який за твердженнями деяких істориків, забрав життя мільйонів жертв сталінізму. Зміст четвертого тома пов'язаний із зусиллями щодо стабілізації колгоспної системи та зниження репресій як наслідку Голоду (1933-1935 рр.). У п'ятому томі увагу зосереджено на Великих чистках у радянському селі в 1936-1939 рр., які супроводжувалися новою і досі абсолютно невивченою хвилею «розкуркулення». Ця хвиля дала більшу частину з 681 692 смертних вироків, прийнятих у 1937-1938 рр. [3, 27].

Публікація документів має велику цінність для дослідників російської історії, дослідників аграрної історії, а також тих, хто цікавиться проблематикою тоталітаризму, політичних репресій. Оскільки колгоспна система в Росії пережила падіння радянського соціалізму і розвал СРСР, ми вважаємо, ця документальна серія знайде зацікавлених читачів серед тих, кому доводиться розмірковувати над проблемами сучасної аграрної політики в Росії та країнах колишнього СРСР, що допомогло б уникнути повторення трагічних помилок минулого.

В Інституті історії СРСР АН СРСР у 1960-і-1980-і рр. навколо В. Данилова формується колектив високопрофесійних істориків-аграрників, що склали надалі основу учасників проектів (І.

Зеленін, Н. Івницький, М. Вілцан та ін.). Передумови для початку активного наукового співробітництва між групою В. Данилова та зарубіжними істориками сформувалися у попередній період і в західній історіографії. Вивчення селянства на Заході було багато в чому ускладнене відсутністю доступу до документів. Проте західні дослідники мали перевагу перед радянськими істориками у свободі наукового пошуку. Це зумовило одну з характерних рис західної історіографії - її компаративістський характер. Західні дослідники виробили нові наукові підходи, відмінні як від традиційних марксистських схем радянського суспільствознавства, так і від сучасних модерністських течій. Для західної історіографії у той час був характерний частковий відхід від моделей тотальної історії. Її розвиток відбувався в загальному контексті побудови методології «соціальної історії». Як наслідок, багато ідей західних істориків-аграрників були використані В. Даниловим при реалізації міжнародних наукових проектів з аграрної історії Росії. Міжнародні наукові проекти з аграрної історії Росії першої половини ХХ ст. стали можливими завдяки демократизації Росії, політиці гласності, що створили умови для плідного наукового співробітництва вітчизняних і зарубіжних дослідників [6, 150].

Саме події середини 1980-х - початку 1990-х рр. в країні (демократизація, гласність, послаблення ідеологічного тиску) були головною умовою початку зближення вітчизняних і зарубіжних дослідників. В останнє десятиліття ХХ ст. нарешті відкрилися недоступні архіви з секретними фондами, що містили унікальні матеріали. Документи, відкриті з кінця 1980-х рр., стали справжньою сенсацією, причому як для вітчизняних, так і для зарубіжних істориків.

Головною метою організованих В. Даниловим проектів стало прагнення подолати обмеженість заідеологізованого та політизованого сприйняття історичних подій, відновлення реальної картини. Основними принципами роботи авторського колективу під керівництвом В. Данилова, Т. Шаніна, А. Береловіча, Р. Маннінга були: глибока переконаність у тому, що радикалізм неприйнятний в серйозному історичному дослідженні. Більшість виявлених в ході роботи над трьома документальними проектами джерел видавалися повністю. Автори дотримувалися принципу історизму для того, щоб через 10-20 років у історика, який вивчає матеріали збірників проектів, не виникло думки про те, що за крапками ховається справжній зміст документа. До роботи залучалися авторитетні вітчизняні дослідники російського селянства, в першу чергу співробітники групи аграрних перетворень Інституту російської історії Російської академії наук. Серед них - Н. Івницький, М. Вілцан, І. Зеленін, Л. Денисова та ін. Крім того, в проектах активну участь взяли науковці з російських регіонів. В розробці ключових проблем проектів брали участь зарубіжні вчені. Наприклад, австралійський дослідник С. Уїткрофт, авторитетний фахівець у галузі демографії та економічної статистики, активно брав участь у підготовці третього тому «Трагедия советской деревни» [7, 125].

У цілому в рамках роботи над проектами сформувався колектив висококваліфікованих фахівців. Серед них виявилися як загальноновизнані знавці аграрної проблематики, так і молоді перспективні дослідники. Така ситуація і була результатом величезного наукового авторитету В. Данилова. Його ім'я об'єднало фахівців різних країн, поколінь, поглядів, тематики досліджень. Без В. Данилова здійснення вищеназваних наукових проектів з аграрної проблематики було б неможливо. За кордоном не існувало іншого, подібного йому, радянського історика-аграрника, який користувався б таким же авторитетом, з ким би виявили бажання працювати іноземні вчені [5, 13].

Робота над документальними збірками мала ряд обов'язкових етапів. Перший етап - це первинне виявлення документальних матеріалів (визначення ключових проблем, навколо яких і відбувалося виявлення та копіювання матеріалів, а потім безпосередньо первинне виявлення джерел в архівах). На другому етапі виявлені документи переглядали відповідальні укладачі, які приймали рішення щодо того, які матеріали увійдуть до збірки, які підуть у коментарі, які повністю треба відсіяти. Потім проводили наради з уточнення напрямків подальшого пошуку. На завершальному етапі дослідження відбувалося коментування персоналій, згаданих у тексті документів, і найбільш важливих історичних фактів і подій. Останній етап роботи - підготовка рукопису до подання у видавництво. На відміну від документальних серій робота дослідників у рамках історико-соціологічного проекту передбачала інші етапи: підготовчий етап - на якому створювалися групи, проводилось необхідне навчання («перед полем»), для розуміння специфіки

роботи при дослідженні села, сім'ї, респондентів («польові дослідження»); потім - обробка отриманих результатів («після поля») [4, 113].

Слід зазначити, що даний поділ досить умовний, тому що обробка матеріалів, як правило, здійснювалася ще на «польовій» стадії роботи. Наукові результати міжнародної співпраці зводяться до трьох головних досягнень: створення наукової школи, нової методології дослідження, нових знань з аграрної історії Росії ХХ ст.

Концепція проекту «Селянська революція в Росії» була розроблена професорами В. Даниловим та Т. Шанініним. Його основу становить аналіз селянського руху і, як наслідок, дослідження Селянської революції. На глибоке переконання авторів, вона відбувалася в Росії на початку ХХ ст., і поклала початок всіх революційних змін і потрясінь, що відбувалися надалі в Росії (буржуазних і пролетарських). Новизна поглядів учасників проекту пов'язана насамперед із переоцінкою характеру Великої російської революції і ролі в ній селянства. Ключовою характеристикою революції автори вважають стихійність, а також архаїчний характер її результатів. Таким чином, в рамках даного проекту були отримані «нові знання» про Велику Російську революцію. Визначальною в них стала роль селянства в подіях революції. Ці знання суперечать колишній концепції радянської історіографії про те, що селянство було тільки союзником робітничого класу в революційному русі [5, 14].

Значення збірок документальної серії даного проекту полягає ще й у тому, що в них у повному обсязі представлена позиція селянства, що характеризує програму Селянської революції. Наприклад, вперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії були представлені в такому обсязі документи, що виходили з селянського середовища в період громадянської війни (наприклад, відозви органів повстанської влади) [6, 171].

«Советская деревня 20-30-х гг. глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД». Особливість даного проекту в тому, що історія радянського села розглядається крізь призму секретної інформаційної документації органів політичного контролю країни, що існували в 1920-1930 рр. Цей авторський хід виявився виправданим і ефективним, тому що дані матеріали за призначенням мали інформувати вище керівництво про реальну ситуацію в країні, про політичні настрої, факти невдоволення і непокори владі. Крім того, необхідно відзначити, що інформаційні матеріали органів політичного контролю містять значний об'єм інформації не лише з політичних, але і з соціально-економічних аспектів сільського життя, а також з тем, які були забороненими і рідко висвітлювалися в інших документах (селянські заворушення, масові збройні виступи, свідчення про голод та ін [5, 17].

Особливої уваги заслуговує документальна серія «Трагедія радянського села: колективізація і розкуркулення. 1927-1939 рр.». На думку укладачів збірників даної серії, саме колективізація, а не революція, закріпила абсолютну владу більшовиків (за допомогою колективізації Радянська влада раз і назавжди поставила село під свій жорсткий контроль). Відмінною рисою даного проекту стала його масштабність. У роботі брали участь до 40 істориків з Росії, США, Канади, Австралії, Великобританії та Республіки Корея. Дослідження присвячене історії колективізації на всій території СРСР з кінця 1920-х рр. до початку Другої світової війни.

«Нові знання», отримані учасниками проекту в ході роботи над збірниками документів, можна охарактеризувати наступним чином. Визначаючи державну політику в селі у роки колективізації як антиселянську, укладачі серії виділяють в ній три основні напрями. Перший - це надмірні хлібозаготівлі, які часто приводили до розорення і голоду на селі. Другий - розкуркулення, конфіскація майна у найбільш обізнаної з аграрних питань частини населення села з подальшим виселенням власників і їх сімей у віддалені райони, а також їх фізичне винищення. І третій - власне колективізація - примусове об'єднання сімейних селянських господарств у великі колективні господарства, жорстко і беззаперечно підлеглі командуванню центральних органів влади.

Подібна державна політика не могла не викликати протесту, причому не тільки серед селянства, що було природною реакцією, але й серед інших категорій радянського суспільства, зокрема й серед частини партійно-господарського активу. Для його придушення сталінський режим використав величезний апарат державного насильства. Документи архівів, виявлених в рамках проекту, реалістично відтворюють картину цього насильства і колективізації в цілому. Особливе місце в матеріалах збірників «Трагедія радянського села» займають документи про потужний селянський опір насильству місцевої влади в ході кампанії хлібозаготівель і

колективізації, тому що ці документи раніше не були доступні дослідникам. У цілому в рамках зазначеного проекту вперше у вітчизняній історіографії документально висвітлені такі проблеми, як: форсована колективізація, голод 1932-1933 рр., опір аграрній політиці Радянської влади, державні методи придушення селянського протесту, розгортання репресій в сільській місцевості під час «Великого терору» 1937 р. [8, 31].

Під час роботи над проектом авторами був вироблений специфічний категоріальний апарат, який не претендує на всеосяжний або загальнонауковий характер, проте дуже точно відображає складові частини складного селянського світу. Головним результатом історико-соціологічного проекту стало отримання «нового знання». Учасники проекту визначили характер соціально-економічної структури сучасного сільського співтовариства терміном «неформальна економіка», або «експлоярна економіка», основою якої є скромні, але унікальні винаходи повсякденного селянського життя, «знаряддя слабких», технології виживання при максимальному використанні ресурсів, мережі взаємної підтримки від звичайних сімейних чи сусідських до екстраординарних, використання ресурсів «крупхоза» (великого господарства) для ведення особистого селянського господарства (крадіжка) [4, 145].

Другий аспект, за яким вдалося отримати нові знання з історії російського села, - це характер і структура нової сільської влади. Дослідники змогли не тільки з'ясувати, хто володів на селі легальною, неформальною та моральною владою, а й скласти типологію сільських керівників, в основу якої були покладені такі критерії, як професіоналізм, ставлення до соціальної справедливості та власності. Величезним досягненням учасників проекту можуть вважатися записи спогадів очевидців подій у селі протягом усього ХХ ст., зібрані та опубліковані в рамках проекту.

Отже, міжнародні наукові проекти з аграрної історії першої половини ХХ ст. були наслідком розвитку вітчизняної та зарубіжної історіографії. Їх здійснення стало можливим завдяки демократизації Росії, політиці гласності, що створило умови для плідної наукової співпраці вітчизняних і зарубіжних дослідників. У цілому в рамках роботи над проектами сформувався колектив висококваліфікованих фахівців. Серед них були як загальноновизнані знавці аграрної проблематики, так і молоді перспективні дослідники. Подібна ситуація раніше не виникала в історії радянської історичної науки.

Таким чином, ця співпраця у вирішальній мірі була результатом величезного наукового авторитету В. Данилова. За кордоном не існувало іншого радянського історика-аграрника, який би користувався настільки значним визнанням в наукових колах. Його ім'я об'єднало фахівців різних країн, поколінь, поглядів. Без В. Данилова здійснення вищезазначених наукових проектів з аграрної проблематики було б неможливим.

Література

1. Данилов В. П. Современная российская историография. В чем выход из кризиса? / В. П. Данилов // Россия в ХХ веке. Судьбы исторической науки. - М., 1996. - С. 53-76.
2. Данилов В. П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства / В. П. Данилов. - М., 1957. - С. 87-103.
3. Данилов В. П. Советская деревня 1930-1934 гг. по документам ОГПУ-НКВД: введение / В. П. Данилов // Советская деревня глазами ОГПУ-НКВД : в 3 т. : док. и материалы. - М., 2003. - Т. 3: 1930-1934, кн. 1. 1930-1931. - С. 7-46.
4. Данилов В. П. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939 / В. П. Данилов // Документы и материалы : в 5 т. - М., 2004. - Т. 5: 1937-1939, кн: 1. 1937. - 648 с.
5. Ивницкий Н. А. Судьба раскулаченных в СССР / Н. А. Ивницкий. - М., 2004. - С. 12-19.
6. Вылцан М. А. Репрессии против крестьян в 30-е годы / М. А. Вылцан // Власть и общество в СССР: политика репрессий (20-40-е гг.) : сб. ст. / РАН Институт российской истории ; ред. В. П. Дмитренко. - М., 1999. - С. 146-184.
7. Зеленин И. Е. Совхозы СССР в годы довоенных пятилеток, 1928-1941 / И. Е. Зеленин. - М., 1982. - С. 123-127.
8. Кондрашин В. В. Научно-исследовательский проект «Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг. « / В. В. Кондрашин // Материалы межвузовской научно-практической конференции, посвященной 60-летию Пензенского государственного педагогического университета имени В. Г. Белинского (гуманитарные науки). - Пенза, 1999. - С. 30-37.

Прийнято до публікації 24.11.2014

В статье на основе анализа международных научных проектов по аграрной истории и научной литературы освещается вклад выдающегося историка, демократа и общественно-политического деятеля в организацию и развитие международного сотрудничества в области истории сельского хозяйства и общественных отношений в деревне. Раскрыто понимание историком значения введения огромного массива источников по истории крестьянства первой половины XX в. в научный оборот. Сделано выводы, что общественность и мировая наука получили доступ к большей части из них благодаря усилиям коллектива ученых, объединившихся вокруг выдающегося историка-агрария Виктора Петровича Данилова.

Ключевые слова: В. Данилов, аграрная история, научный анализ, методология, международные проекты, засекреченные документы, коллективизация, раскулачивание.

On the basis of analysis of international scientific projects of agrarian history and scientific literature the contributions of prominent historian and social-democrat politician in the organization and development of international cooperation in the history of agriculture and social relations in the countryside. Reveals insight historian importance of doing the vast array of sources on the history of the peasantry first half of XX century. in the scientific revolution. It was concluded that due to the international scientific collaboration domestic science has a significant number of highly qualified, nestereotypno minded professionals in the field of agricultural history and sociology. The main aim of the projects organized by Vladimir Danilov has been striving to overcome the limitations of ideological and politicized perception of historical events, restoring the real picture. It was found that public and world science had access to most of them thanks to the efforts of the scientists who rallied around the famous historic and agrarian Viktor Petrovich Danilov.

Key words: V. Danilov, agricultural history, scientific analysis, methodology, international projects, classified documents, collectivization, dispossession.